

TO THE QUESTION OF CONTINUITY OF THE EUROPEAN AND KAZAKHSTAN EDUCATION

Z. K. Ayupova¹, D. U. Kussainov²

¹Kazakh national university named after Al-Farabi, Almaty, Kazakhstan,

²Kazakh national pedagogical university named after Abai, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: zaure567@yandex.ru

Key words: education values, culture and education, spiritual crisis, spiritual searches, education strategy, fostering patriotism, staffing of economy, traditional education, personal determination, existential dilemma.

Abstract. Concept of value, purpose, ideals. Specifics of cultural wealth. Values of culture and education. Idealism, realism (materialism), pragmatism, existentialism, humanistic (not directive) paradigm as main educational strategy. Person as education purpose. Spirituality as humanistic ideal of formation of the XXI-st century. Requirements, interests, values and forms of their realization. Value, valuable orientation, assessment, valuable relation. Social and personal determination valuable orientation. Spiritual search and spiritual spirit krizisbolezn: neurosises, alcoholism, drug addiction and education. Education and self-education. Education and existential dilemma. Way of an individuation: from self-affirmation to self-realization and comprehension of sense. Traditional school assessment and modern education. Education and church. Education and gender. All-round development of the personality is result of education, i.e. formation of the person having broad fundamental knowledge, steady skills and abilities, combining in the activity physical and brainwork, making the material and spiritual benefits for society; the person who is harmoniously developed in the physical and spiritual relations, the active public figure and the citizen of RK possessing high moral ideals, the developed esthetic taste, versatile material and spiritual needs, the real patriot of the country.

БІЛІМ БЕРУДЕГІ ЕУРОПАЛЫҚ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ҮЛГІЛЕРДІҢ САБАҚТАСТЫҒЫ МӘСЕЛЕСІНЕ

З. К. Аюпова¹, Д. Ө. Құсайынов²

¹Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан,

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: білім құндылықтары, мәдениет пен білім, рухани дағдарыс, рухани ізденіс, білім беру стратегиясы, әлеуметтік детерминация, университеттік білім, отансүйгіштікті тәрбиелеу, тұлғалық детерминация, экзистенциалдық дилемма.

Аннотация. Құндылық, идеалдар, мақсаттар түсінігі. Рухани құндылықтардың ерекшеліктері. Мәдениет пен Білім құндылықтары. Идеализм, реализм (материализм), прагматизм, экзистенциализм, гуманистік (де-тективті емес) парадигмалар білім беру стратегиясының негізі ретінде. Адам білім берудің нысаны ретінде. Руханилық ХХІ ғасыр білім беруінің гуманистік идеясы ретінде. Білімге деген тұтынушылық, мүдделері, құндылықтары, оларды жүзеге асыру формалары. Құндылық, құндылықтық мәселелер, бағалау, құндылықтық қатынастар. Құндылықтың, межелердің тұлғалық және әлеуметтік детерминациясы. Рухани ізденіс және рухани дағдарыс рухтың аурулары: невроздар, ішкілік, нашақорлық және білім беру. Білім беру және өз-өзінің білімін көтеру. Білім беру және экзистенциалды дилемма. Индивидуализациялау жолы: өзін-өзі қалыптастырудан өзіндік қасиеттерін көрсете білуге және белгілі арманға қол жеткізуге дейін. Дәстүрлі мектептегі баға және заманауи білім беру. Білім беру мен діни институттар. Білім беру және гендер. Білім жетістігінің көрсеткіші жан-жақты қалыптасқан тұлға, яғни іргелі біліммен сусындаған, білімін өмір тәжірибесінде қолдана алатын өзінің өмірлік іс-әрекеттерінде дене еңбегі мен ой еңбегін ұштастыра алатын, қоғам игілігі үшін материалдық және рухани өнім жасауға қол жеткізген, қоғамдық өмірде белсенді Қазақстан Республикасының азаматы жоғарғы адамгершілік идеалдарын игерген, жетілген эстетикалық талғамға қол жеткізген өз отанының нағыз патриоты.

Әлемдік философиядағы ағартушылық идеялары Ресей мәдениетіне, оның білім беру жүйесіне тікелей әсер етті. Біздің қазақ мәдениеті мен білім саласы ұлттың ұстаздары Ы. Алтынсарин, А. Құнанбаев, А. Байтұрсынов, М. Жұмабаев арқылы әлемдік педагогикалық дәстүрлермен тікелей байланысқа түсті. Бүгінгі әлемдік өркениеттің бет-бейнесін көп жағдайда айқындап отырған Жаңа заман дәуірі дүниежүзілік мәдениет пен тарихта ХVІІ ғасырдан, дәлірек айтқанда 1648 жылғы ағылшын буржуазиялық революциясынан басталады. Бұл дәуір мәдениет тарихында классицизм мен ағартушылық құбылыстарын қамтиды. Осы ғасыр Еуропа өміріне үлкен өзгерістер алып келді. Әлемдік сауда мен мануфактуралық өндірістің өсуімен сипатталатын әлеуметтік-экономикалық даму қоғамдық өмірге өзгеріс енгізіп, жаңа идеологиялық негізді талап етті. Ескі ортағасырлық тәртіпке қарсылық реформациялық қозғалыстардан басталып, оның соңы Нидерландыдағы (1566-1609), Англиядағы (1640-1688) буржуазиялық төңкерістерге ұласты. Капитализмнің өндірісті рационалды ұйымдастыруы білімге, ғылымға, қолданбалы-практикалық бағыттағы зерттеулерге деген қажеттілікті арттырып, осы кезден бастап ғылым өндіргіш күш ретінде қалыптасты. ХVІІ ғасырда Еуропада екі ірі жаратылыстанымдық ғылыми орталық болды. Біріншісі - осы ғасырдың 60-жылдары құрылған Лондондағы корольдік қоғам. Карл II қолдауымен оның негізін қалаушылар - жаңа замандық химия мен физиканы механистік тұрғыда зерттегендер Роберт Бойль (1627-1691) және Исаак Ньютон (1643-1727). Ал екіншісі – 1666 жылы құрылған Париждегі жаратылыстанымдық-ғылыми Академия. Людовик XIV-ң бірінші министрі Кольбердің ұйымдастыруымен ашылған бұл қоғамның алғашқы президенті, нидерландтық механик, физик және математик, маятникті сағатты алғаш ойлап тапқан Христиан Гюйгенс (1605-1681). Бұл дәуірдегі Еуропаның жаңа рухани әлемінің дүниетанымдық негізін механикалық-метафизикалық материализм құрады.

Жаңа замандағы ойлау мәдениетінің қалыптасуы мен дамуына Қайта өрлеу дәуірінде негізі қаланған антропология мен Леонардо да Винчидің, Н. Коперниктің, Г. Галилейдің, И. Кеплердің және И. Ньютонның дайындаған ғылыми алғышарттары үлкен әсерін тигізді. ХVІІ ғасырға қарай классикалық механика, жаратылыстанымдық ғылымдардың эксперименталдық негіздері шапшаң дами бастады. Осы себепті де философия мен ғылымның арақатынасын анықтау маңызды мәселеге

айналды. Парадигмалардың өзара алмасуының нәтижесінде табиғат пен заттар әлемі объектіге, ал адамның өзі субъектіге айналды. Терминологиядағы өзгерістер тілдің стратегиясына ықпал етіп, ол өз кезегінде философияның жаңа стратегиясының пайда болуына әкелді. Бэконнан Кантқа дейінгі жаңа замандық философтар жаңа философиялық стратегия ретінде эпистемологияны қалыптастырды.

Ғылыми рационализм қалыптасқан бұл дәуірде алғаш рет дін ғылыми-философиялық тұрғыдан сыналды, табиғат эксперименталды түрде зерттеліп, әлемге адамның үстемдігі уағыздалды. Жаңа замандық философияның методологиясының негізін қалаушы ағылшын философы Фрэнсис Бэкон (Веруламский) деп есептеледі. Ол осы методологияның мынадай ұстындарын ұсынды: табиғатты зерттеудегі объективтілік, ғылыми және философиялық әдістің өзіндік құндылығы, табиғаттан технологиялық үстемдік, табиғи әлемді зерттеудің индуктивті әдісі. Ф. Бэкон қайта өрлеу дәуіріндегі ғылыми идеялардың әсерін бойына сіңіре отырып, догматизм мен схоластикаға, ортағасырлық перипатетизмге соққы беріп, табиғатты зерттеудің тәжірибелік-индуктивтік методын ұсынды, эмпиризмнің негізін қалады. Ол өзінің «Жаңа органон» еңбегінде Аристотельдің логикалық шығармаларына сүйеніп ортағасырларды органон деп аталған дедуктивті-силлогистикалық методологияға қарсы өзінің эмпирикалық-индуктивті методологиясын ұсынды. Жекеден жалпы қорытынды шығаруға негізделген индукция Бэконға дейін де белгілі болғанымен, ол бақылаудағы жағымсыз инстанцияларды эксперимент арқылы дәлелдеу негізінде индукция теориясын одан әрі тереңдетті (материал жинау, жылуын, тығыздығын, салмағын және т.б. зерттеу арқылы талдау немесе анализ, синтездеу, аналогия және т.б.). Оның ойынша, индуктивті ойқорытындыадам ақылындағы кемшілікті жойса, ал эксперимент сезімдегі қателіктерге жол бермейді. Бэконның сыншыл, эмпирикалық және практикалық методологиясы кейінгі Еуропаның бүкіл ғылыми-философиялық атмосферасына аса үлкен ықпалын тигізді. Бэкон педагогикаға сирек әрі кездейсоқ қана бет бұрғанымен, оған терең және шешуші ықпал етті. Ол адам рухын бұрынғы абстрактылы-схоластикалық тәрбиеден босатып, бүгінгі реалистік педагогиканың қалыптасуына дүмпу берді.

Жаңа заманда, жоғарыда айтылғандай, философиялық проблематиканың өзгеруіне қарай білімнің қайнар көзі, ақиқаттың өлшемі мәселелері алдыңғы орынға көтерілді. Егер рационалистер (Р. Декарт, Б. Спиноза, Г.В. Лейбниц) ақиқатты рационалды интуиция арқылы өзінен-өзі көрнекіліктен көрсе, эмпиристер (Дж. Локк, Д. Юм) ақиқатқа бақылау арқылы, «эмпирикалық тексеру» арқылы жетуге болады деп есептесе, ал неміс ойшылы Иммануил Кант бұл тайталасты өзінің трансценденталдық философиялық ілімі арқылы шешуге тырысты. Канттың идеялары немістің классикалық философиясының қалыптасуына серпін берсе, XVIII ғасырда орын алған интеллектуалдық-мәдени құбылыс – Ағартушылық (көрнекті өкілдері – Ж. Мелье, Ш.Л. Монтескье, М.Ф. Вольтер, Ж.-Ж. Руссо, Д. Дидро және т.б.) Батыс Еуропадағы білім беру мен тәрбиенің, университеттер өмірінің белсенділігінің артуына, мәдениеттің жоғары өрлеуіне өзіндік үлкен әсерлерін тигізді.

Жаңа замандағы еуропалық мәдениет XIX ғасырды да қамтиды. Бұл ғасырда буржуазиялық өркениет есейіп, өзінің дағдарыстық шағына өтеді. Бұл қоғамның рухани өмірінен, көркем мәдениеттен аңғарылады. Оның мәдениеті де, жаңазамандық мәдениет сияқты рационализмге, антропоцентризмге, сциентизмге, европоцентризмге негізделеді. Иргелі дүниетанымдық мәселелерді шешу барысында жаңазамандық мәдени негіздерді сақтап қалуға тырысқанымен, ақыры соңында бірінші дүниежүзілік соғысқа әкелген рухани құндылықтарды қайта бағалау орын ала бастайды.

Бұл ғасырда адамзаттың ежелгі дәуірден орта ғасырларға, одан Жаңа заманға өту кезеңіндегімен пара-пар ұлы мәдени төңкеріс орын алады. Осыған байланысты атақты философ және мәдениеттанушы Хосе Ортега-и-Гассет былай деп жазды: «Біз шындығында XIX ғасырдың өндіріп шығарған адамзат тағдырының түбірлі өзгерісінің алдында тұрмыз... Бұл жаңа әлемді үш ықпал өмірге әкелді: демократия, эксперименталды ғылым және индустриалдандыру. Соңғы екеуін «техника» деген атаумен біріктіруге болады» [1, 29-бет.]. Бұл ахуал дүниетанымдық және ғылыми-техникалық төңкерістермен қатар, еуропалық мәдениеттің тағдырын айқындаған үш ұлы дәуірлік сипаттағы оқиғалардың салдарынан болды. Олар - Англиядағы өнеркәсіптік төңкеріс, Солтүстік-американдық отарлардың тәуелсіздік үшін күресі және Ұлы француз революциясы. Дәл осы оқиғалар Жаңа замандағы әлеуметтік-мәдени үдерістердің келбетін айқындады. Және бұл жоғарыда сипатталған үрдістер білім беру мен тәрбие ісінің де барысын айқындады.

Жаңа заманда білім беру мен тәрбие университетпен байланысын сақтап қала берді, бірақ аталған дүниетанымдық парадигмалардың өзгерісіне қарай, мазмұны мен сипатын өзгертті.

Жаңазамандық өркениет қалыптаса бастаған тұста университет ортағасырлық қоғамның, схоластика мен консерватизмнің тірегі болып қалды, басым көпшілігінде академияларда дамыған галлейлік ғылымға қарсы болды. Университет әлі де болса, жазба мәдениеттің ескі дәуіріне тиесілі болды. Тыңдаушылар профессорлардың кафедрадан оқитын кітап қолжазбаларының мазмұнын конспектілейтін, кейін оларды өз кезегінде студенттердің кейінгі буынына береді. Академиялар болса, өзінің жаңашылдық сипатына орай, ғылымды технологиялық практикада қолдануға бейім болды. Олар сонымен бірге, жазба емес, баспа дәуірінің басталуымен тығыз байланысты болып, алғашқы баспасөздік ғылыми журналдарды жариялады.

Дегенмен, Санкт-Петербург университетінің профессоры К.С. Пигровтың пікірінше, «ортағасырлық университет Жаңа заманда да өлген жоқ. Бұқаралық білім беру жүйесінің қалыптасуы «жаңа шарапты ескі ыдысқа құю» жолымен жүрді: университет жаңа ғылымды игерді және академиямен өзара әрекеттесе отырып, шын мәнінде, сциентистік өркениеттің көшін бастады. Баспаның арнайы университеттік формасы оқытылатын пәнді жүйелі түрде және толығымен баяндайтын оқулық болып табылды. Жалпы мәселелер жүйелі басылатын оқулық пен жаңашылдықтар, жаңа зерттеулердің нәтижелері басылатын ғылыми журналдың сұхбаты жаңазамандық ғылымның жалпы дамуының негізгі өрісін құрады» [2, 18-бет.].

Жаңа замандағы көрнекті ойшыл-педагогтардың қатарына Я.А. Коменскийді, Жан-Жак Руссоны, И.Г. Песталоцциді, Дж. Г. Ньюмен мен В.фон Гумбольдтті жатқызуға болады. XVII ғасырда Чехияда туып өскен Ян Амос Коменскийді (1592 - 1672) «педагогтардың арасындағы ұлы философ және философтардың арасындағы ұлы педагог» деп сипаттайды. Жастайынан схоластикалық білім мен тәрбие алғанымен, кейіннен Декарт пен Бэконның ілімдерін тамаша игеріп, Коменский ортағасырлық схоластика мен метафизикаға қарсы шықты. Қарма қарсы екі тәсілді – дедуктивт және индуктивті тәсілдерді қорыта отырып, ол «табиғи» (механикалық) тәсілдің негізін қалайды. Бұл тәсілдің оңтайлылығы сол, ол субъекттің бойында ақылды, ерікті және белсенділікті тәрбиелейтін үш әмбебап объектті - Құдайды, әлемді және адамды әрі оңай, әрі толық тануға мүмкіндік береді.

Коменский өзінің ең басты еңбегі – «Ұлы дидактика» шығармасын 1628 жылы жазды. Тарихшылар ғылым ретіндегі педагогиканың атасы ретінде танитын Коменскийдің бұл еңбегінің атағы сол кездері бүкіл Еуропаға тарады және бұл шығарма қатаң тәртіпке құрылған тұтастай ғылыми жүйені құрады. Л.Н. Модзалевскийдің пікірінше, «кейінгі еуропалық педагогтар оның дидактикасының тек кейбір жекелеген қағидаларын алып дамытты да, тарихта өздерін барынша танымал етіп алды: мысалы, Локк, Базедов, Франке, Руссо, Песталоцци, Ланкастер, Дистервег, Шмидт және т.б. осындай. Әмбебапты маңызға ие болған бұл еңбектен кейін мектептерде тәрбиелі оқытудың «Ұлы дидактикада» бекітілген принциптерін жекелей бекітіп, одан әрі дамытқан басқа басылымдар да пайда болды және Коменскийдің атының танымал болғаны соншалық, көпжылғы соғыстардан титықтаған өздерінің оқу жүйесі мен білім беруін қайта құру үшін әр алуан өкіметтер оны өздеріне шақыра бастады» [3, 297-298-беттер.].

Коменскийдің философиялық-педагогикалық көзқарасын пансофия деп сипаттайды. Жалпы даналық ретіндегі пансофияның негізіне үш ұстын – сезімдік таным, ақыл-ой, қасиетті аян – жатады. Ол туралы ұлы педагогтың өзі былай дейді: «Әлемнің тірі бейнесін білдіретінді, яғни бір нәрсе екіншісімен байланысты болатын, бір-бірін қолдайтын, бір-біріне тиімді ықпал ететін бейнелеуді білдіретінді мен пансофия деп атаймын» [4, 129-бет.]. Басқаша айтқанда, «пансофия» – бұл кейінірек университеттік білім берудің басты ұстындарының біріне айналатын ғылымдардың интеграциясы идеясы, бұл білімнің әмбебаптылығы ұстыны бейнеленген ғылым мен философияның өзіндік энциклопедиясы. «Пансофия» – бұл күмән тудырмайтын, бірақ одан арғы шексіз ой-толғауларды, пайымдар мен аяндарды тудырудың көзі болып табылатын ақиқаттың шынайы әрі қарапайым түрде берілетін даналығы.

«Ұлы дидактикада» мектептердің төрт сатылы баспалдағының сипаттамасы келтіріледі. Жылдың төрт мезгілге бөлінетіні сияқты, адамның жасын да төртке жіктеуге болады: сәбилік, балалық, жасөспірімдік және ересектік. Осы әрбір жасқа бір «алтыжылдық» сәйкес келіп, бұл мектепті жоғарыда айтқан төрт сатыға бөлуге негіз болады: біріншісі, бір жастан жеті жасқа дейінгі «ана мектебі»; екіншісі, жеті жастан он екі жасқа дейінгі элементарлық мектеп; үшіншісі, он екіден он сегіз жасқа дейінгі гимназия немесе латындық мектеп; төртіншісі, он сегізден жиырма төрт жасқа дейін академия. Ана мектебі – әрбір үйде (отбасылық тәрбие), элементарлық мектеп – әрбір қауымда,

ауылда немесе жергілікті мекенде, гимназия – әрбір қалада, ал академия (жоғарғы мектеп) әрбір мемлекетте немесе маңызды провинцияда болуы тиіс. Академияда адам шынайы білімге ие болады, онда ғалымдар мен жетекшілерді даярлайды. Бұл бөлініс білім беруді ұйымдастырудың қазіргі құрылымының негізін құрайды. Жоғары мектептің қажеттілігін негіздей отырып, Коменский өз ілімінде мынадай ұстындарды ұстанады: білім берудің әлеуметтік пайдалылығы принципі (әлеуметтік-утилитарлық сипат); білім беру саясатында әлеуметтік теңдік пен әділдік принципі; білімнің әмбебаптылығы принципі; білімнің адамзат тегіне бағдар ұстануы принципі. Я.А. Коменскийдің педагогикалық, дидактикалық ілімі өз заманындағы және одан кейінгі дәуірдегі педагог-ойшылдардың көзқарастарына тікелей және жанама ықпалын тигізді.

Коменскийдің замандасы бэкондық философияны жалғастырушы ағылшын ойшылы Джон Локк (1632-1704) өзінің «Адамзат санасы туралы тәжірибеле», «Тәрбие туралы ойлар» атты еңбектерінде кейін университеттің классикалық идеясының, зерттеу мен оқытудағы академиялық еркіндік идеясының, білім берудегі демократиялық сипаттың бастауының іргелі негізіне айналған еркіндіктің буржуазиялық мұратының негізін қалады. Жаңа замандағы педагогикалық ойдың дамуы, сондай-ақ Германияда реалистік педагогиканы қалыптастыруға көп еңбек еткен Вольфганг Ратихтің (1571-1635), сатылы реалистік мектепке діни оппозиция түрінде көрінген католиктік янсенизм өкілі француз Фенелонның (1651-1715), протестантизмдегі пуританизмнің өкілі ағылшын Милтонның (1608-1674), пиетизмнің өкілі неміс Франкенің (1663-1727) көзқарастарымен байланысты болды.

Білім беру мен тәрбиеге қатысты философиялық ойдың одан арғы дамуы гуманизм мен реализм арасындағы күреспен сипатталды. Сыңаржақты теологиялық дүниетаным мектепті тар шеңберге тығып, оны өмірден алыстата бастаған тұста оның барлығын сынға алып, мектепті өмірмен, табиғилықпен байланыстыруға тырысқан *реалистік* мектеп пайда болды. Англиядан шыққан бұл бағыт Францияда материализмге өңін айналдырып, өзінің шегінен шыққан түріне кезікті. Бірақ ол тәрбие ісін толық шарпи алмады, өйткені оған Германияда білім беру мен тәрбие ісінде көне тілдерді қайта тірілткен *гуманизм* принципі қарсы тұрды.

Жаңа позитивті ғылымдар мен философиялық жүйелердің пайда болуымен реализмнің онан арғы дамуы жаңа діни бағыт - деизмнің пайда болуымен жалғасты. Деизм мына қағидаларға сүйенді: адам тек ақыл-ой заңдарына сыйымды нәрсені ғана тани алады; өзіндік сана адамзаттың рухани әрекетінің ең жоғарғы және шынайы акті; қасиетті Аян қалың бұқара үшін тәрбиелік сипатқа ие, оның философиялық ғылымдар үшін мәні жоқ. Деизм тәрбие ісінде масондардың шығармаларын қолданды. Соның ішіндегі ең әйгілісі Даниель Дефонның «Робинзон Крузоның өмірі мен бастан кешкендері» романы болатын. Ал гуманистерді өзінің әр алуан белгілеріндегі иезуитизм де, пиетизм де, ортоксалды мектептердің схоластикасы да, утилитаризмнің соңына түскен жаңа реализм де қанағаттандырмады. Олар өзінің тарихы, поэзиясы мен өнері бар классикалық мәдениет қана жас өркеннің бойында кемел адам идеясын құя алады.

Еркін ойға барынша берілген француз реализмінің көрнекті өкілі, өз пікірімен Еуропаның да, бүкіл адамзаттың да ойлау мәдениетіне ықпал еткен ойшылдың бірі Жан-Жак Руссо (1712-1778) болды. Ол өзінің «Өсиет», «Эмиль, немесе тәрбие туралы», және «Юлия, немес Жаңа Элоиза» деген еңбектерінде Руссо баланың тұлғалық қасиеттерін басып жаншитын, оның жас шамалық, индивидуалдық ерекшеліктерін және өірдің қажеттіліктерін ескермейтін сол заманғы білім беру жүйесін қатал сынға алды. Осыларды ескере отырып, француз ойшылы оқушыларды жеке тәжірибе мен еңбек дайындығына сүйеніп оқытуды талап етеді. Оның пікірінше оқытудың осындай түрі өскелең ұрпақты практикалық дағдылар мен шеберліктерге ғана емес, жоғары адамгершілік сабақтарын алуға да бейімдейді. Оның есептеуінше тәрбие адамның бойында азаматтық жауапкершілік, еңбексүйгіштік, адалдық және гуманизм сезімдерін егуге бағытталуы керек.

XIX ғасырдағы неміс философиясы, оның ішінде Вольф, Кант, Фихте, Шлеермахер, Гегель, тұлға мен оның өзіндік санасын гуманистік білім беру тұрғысында дамыту идеясын алға тартты және мектептік, университеттік білім беру жолын осыған сәйкес құруды ұсынды.

Әлемдік педагогиканың келесі бір көрнекті өкілі Иоганн Гейнрих Песталоцци болып саналады. Оның негізгі идеясының дәнегін ұлтты өзгертуге бағытталған жаңа тәрбие болып саналады. Халық мектебі идеясын практика жүзінде іске асырмақшы болған үшін кейбіреулер оны әлеуметтік-педагогикалық утопист қатарына жатқызады. Адамға үш күштің – білімнің, қабілеттің және

жанның - берілуіне қарай, Песталоцци оқытуды үш кезеңге бөледі: зерделік, физикалық және адамгершілік. Тәрбиенің мақсаты - тұлғаның зерделік, физикалық және адамгершілік әлеуетінің арасындағы тепе-теңдікпен сипатталатын «қосынды күштерді» дамыту. Бұл кезеңдердің әрқайсысында адамның ішкі күштерін дамытуға итермелейтін оққ құралдары болады.

Философия ғылымдарының кандидаты Шолпан Ибжарова песталоццидің тәрбие теориясын талдай отырып, оның «мынадай жаңашыл принциптерін айқындайды: оқытуды психологияландыру принципі және көрнекілік принципі» [5, 26-бет.]. Песталоцци сондай-ақ формальды білім берудің негізін қалады, бастауыш оқытудың әдістемесін құрды, ана тілді оқытудың жалпыпедагогикалық мәнін ашты. Бір сөзбен айтқанда, Песталоцци қазіргі ғылыми педагогиканың негізін қалаушылардың бірінен саналады.

Жалпы білім беру мен университеттің мінсіз үлгісін пайымдау француздың саяси төңкерісінің лебімен дүниетанымдық төңкеріс жасауға ұмтылған неміс философиясы мен педагогикасының негізгі тақырыптарының бірі болды және ондағы жоғары білім берудің өмірге енген идеялары ұлттық шекарадан асып, жалпыөркеніеттік сипатқа ие болды. Университет идеясын тұтастай және жүйелі зерттеп, оның германдық немесе классикалық үлгісін практика жүзінде іске асырған Вильгельм фон Гумбольдт (1767-1835) болды. Сол кездегі Германияда біріншіден, ескі феодалдық тәртіп пен жаңа капиталистік қатынастардың тартысы және екіншіден, ұлттық өзіндік сананың өсуі барысында Гумбольдттың өмірге енгізген жаңа типті университеті кейіннен еурпалық және американдық университеттердің эволюциялық дамуының өлшеміне айналды. Бұл зерттеуші университеттердің ұстанған принциптеріне мыналарды жатқызуға болады: салыстырмалы дербестік барысында мемлекеттік қолдау принципі; зерттеу мен оқытуда академиялық еркіндік; зерттеу мен оқыту білім берудің мәні ретінде; университет қоғамдық өмірдің белсенді элементі ретінде; білім мен білімпаздықтың абыройын этикалық негіздеу.

Университеттік білім берудің тағы бір тұтас тұжырымдамасы ағылшын Дж. Г. Ньюменнің есімімен байланысты. И. Бентамның утилитаристік ілімімен қарсы күресте оның интеллектуалдық университет теориясы немесе либералдық университет идеясы жеңіп шықты. Оның «Университеттік білімнің мақсаты мен табиғаты туралы пайымдаулар немесе Университет идеясы» деп аталатын еңбегінде университеттің қоғамдағырөлі тұңғыш рет арнайы әрі толық баяндалады. Ол утилитаристермен пікірталаста «пайдалы» (практикалық) мен «жақсының» (еркін, либералды) арасын ашып қана қоймай, университеттің оқытумен, тәрбиелеумен қатар, қалыптастыратынын ескертіп, оны Ғаламның мәдени Орталығы деп сипаттайды.

В. фон Гумбольдттың зерттеуші университет идеясы мен Дж.Г. Ньюменнің интеллектуалды университет идеясы жоғамры білім беру мен тәрбиенің одан арғы дамуына орасан зор әсер етті.

Жалпы он сегізінші ғасырдан бастап, білім беру мен тәрбие адамның өзі тудырған оның екінші дүниесі мәдениет әлемімен тығыз байланыста түсіндіріле бастайды. Ал білім беру мен мәдениеттің арақатынасы мәселесі келесі тараушада ғылыми талдаудың нысанына айналып, кеңінен сөз болады. Дегенмен, ХХ ғасырдағы білім беруге деген философиялық көзқарастарға келсек, онда Ф. Ницше, Дж. Дьюи, М. Бубер, К. Ясперс, Д.Н. Уайтхед, К. Поппердің есімдерін ерекше атап өтуге болады.

Осылайша білім беру мен тәрбие және оның философиясы адамзат өркениетінің дамуымен бірге осындай ұзын сонар тарихи-мәдени даму жолынан өтті. Әрқилы өркениеттерде оның өзіндік ерекшеліктері болды, адам мен азаматты индивидуалды әрі әлеуметтік жетілдіруде, қоғамдық өмірдің бір сатысынан екіншісіне көшетін өтпелі кезеңдерінде көркейген және дағдарысқа түскен кездері де болды. Постиндустриалды, ақпараттық, кибернетикалық, биотехнологиялық, антропологиялық деп әртүрлі анықталатын әлемдік өркениеттің табалдырығын аттаған жаңа қоғамға өтудің сондай сындарлы сәттерінің бірін бүгінгі адамзат бастан кешіп отырған тәрізді. Бұл білім мен білім беруді, тәрбиені ұйымдастырудың жаңа формаларын, жаңа ұстындарын, жаңа философиялық және педагогикалық идеяларды іздестірудің көкейтестілігін аңғартады.

Бірнеше ғасырларларға созылған отаршылдық пен тоталитаризм құрсауынан босанып, осыдан он бес жыл бұрын ғана тәуелсіздікке қол жеткізген, әлі де болса буыны қатая қоймаған жас мемлекетіміздің ендігі міндеті – осы тәуелсіздік пен егемендікті, еркіндік пен дербестікті бекітіп орнықтыру және көздің қарашығындай қорғай білу. Егеменді елдің келешегі оның өскелең ұрпағын, республиканың болашақ азаматтарын оқытумен және тәрбиелеумен байланысты екендігін ескерсек,

оларға терең кәсіби білім берумен қатар, халықтың өткен тарихы мен дәстүрге деген құрметке, отансүйгіштік сезіміне негізделген ортақ мәдениетті егу, нағыз зиялылық және моральдық қасиеттерді дарыту өте өзекті мәнге ие болады. Бұл мәселе, әрине, отандық педагогика ғылымымен қатар мәдениеттану ғылымына да келелі міндеттер жүктейді.

Қазақстан Республикасындағы бүгінгі қалыптасқан саяси-экономикалық және әлеуметтік-мәдени ахуал жас ұрпақты тәрбиелеу мәселелерін жаңаша пайымдауды талап етеді. Тарихи тәжірибе дәлелдеп көрсеткендей, халықтың алдыңғы рухани мұрасынан, оның ішінде ұлттық педагогикалық дәстүрлерінен тамырының ажырауы ұрпақтардың сабақтастық байланысының үзілуіне және гуманистік мұраттар мен рухани құндылықтардың құлдырауына әкеліп соғады.

Қазақстанның тәуелсіздік алуымен, сондай-ақ 1997 жылдың «Қоғамдық келісім және саяси құғын-сүргін құрбандарын еске алу жылы», 1998 жылдың «Халық бірлігі мен ұлттық тарих жылы», 1999 жылдың «Ұрпақтар бірлігі мен сабақтастығы жылы» деп жариялануымен қазан төңкерісіне дейінгі кезеңдегі және кеңес дәуіріндегі еліміздегі білім беру жүйесінің қалыптасу үрдістері, қазақтың зиялы қауымының өкілдері туралы тарихи шындық толығымен қалпына келтіріле бастады, олардың қоғамдық-саяси, ағартушылық және әдеби қызметтерінің ақиқатының жаңа беттері ашылды. Олардың көпшілігінің шығармашылық мұрасы ұзақ уақыт бойы айтылмады не болмаса кеңестік демократияға қарсы бағытталған буржуазиялық-ұлтшылдық ретінде айыпталып келді. Дегенмен, қазақтың бұл ақталған қоғам, мемлекет және мәдениет қайраткерлерінің шығармашылық мұрасы салмақты әрі маңызды. Олардың шығармашылығына бет бұру олардың есімдерін ақтап, тарихи әділеттілікті қалпына келтіру үшін ғана емес, тәуелсіз елдің жас буынын тәрбиелеу үшін де қажет.

Біздің қарастырып отырған ХХ ғасырдың басындағы бұл кезеңіміз қазақ даласы үшін қилы кезеңдермен сәйкес келеді. Самодержавиелік монархияға қарсы Ресейде болып өткен 1905 жылғы және 1916 жылғы буржуазиялық-демократиялық төңкерістер оның бодандығында қалып отырған Қазақ өлкесін де қамтыды. 1905 жылғы Қарқаралы петициясы, 1916 жылғы Торғай мен Жетісудағы ұлт-азаттық көтерілістер, Алаш ұлттық-демократиялық қозғалысының пайда болуы бұл дәуірде ұзаққа созылған отаршылдықтан кейін қазақ халқының ұлттық санасының оянуын білдіреді. Қазақтың зиялы қауым өкілдерінің анағұрлым прогрессивті өкілдерін қазақ мемлекеттілігін қайта түлету, білім мен мәдениетті дамыту идеялары біріктірді, олар модернизация, замана ағымына бейімделу, әлемдік өркениеттің даңғыл жолына түсу және тез өзгермелі заманда болашаққа бағдар ұстайтын стратегиялық курсты айқындау міндеттерін шешуге ұмтылды. Алайда большевиктердің билік басына келуі бұл мақсаттың тамырына балта шапты. Ресей және оның ұлттық аймақтармен қарым-қатынасының демократияландыру мүмкіндігін большевиктер кесіп тастады. Үлкен адамдық, интеллектуалдық шығындар мен моральдық құрбандықтарды арқалай отырып, қазақ халқының ұлттық дамуы артқа лақтырылды. Бірнеше ондаған жылдарға созылған күрестегі жеңілістен кейін тәуелсіздік идеясы түбірлі өзгерістерге ұшырады, өз бойына әлеуметтік-экономикалық, саяси және мәдени мәселелердің бір шоғырын жинақтады.

Қазан төңкерісінен кейін қазақ даласында орыстандыру саясаты онан ары жалғасын тапты. Қазақ даласындағы дәстүрлі халық ағарту оған дейін негізінен екі бағытта жүрген еді: діни және зайырлы бағыттарда. Мұсылмандық мектептер екі категорияға бөлінді: ескі әдістік («кадим») және жаңа әдістік («джадид»). ХХ ғасырдың басында мектептер уақыттың өсе түскен талаптарын орындаудан қала бастады. Конфессиялық мектепті реформалау қозғалысы басталды, ал оның ұйымдастырушылары джаддистер болды. Олар әріппен оқыту тәсілін дыбыспен оқыту тәсілімен алмастыруды жақтады, мектептерге арифметика, география, жаратылыстану, тарих сияқты зайырлы пәндерді енгізуді талап етті. Діни білім беру жүйесінде медресе үлкен ықпалға ие болды. Олар молдаларды, мектеп мұғалімдерін даярлап шығарды және әдетте мешіттердің жанында қызмет етті. Медресенің типіне қарай оқыту мерзімі үш жылдан төрт жылға дейін анықталды. Исламды үйренумен қатар оқушылар философиядан, астрономиядан, тарихтан, лингвистикадан, математикадан, медицинадан білім алып шықты. А. Құнанбаев, С. Торайғыров, М. Сералин, М. Жұмабаев және т.б. қазақ мәдениетінің көрнекті қайраткерлері осы ортадан шыққан еді.

Қазақ даласындағы зайырлы сипаттағы оқу орындары патша өкіметінің отаршылдық саясатын жүргізумен байланысты ашылды. Жергілікті жерде отаршылдық тың басқару аппаратын қалыптастыру үшін қазақ-шенеуніктер қажет болды. Осы мақсатта орыс-қазақ мектептері ашылып, онда аудармашылар, мұғалімдер, дәрігерлер даярланды. Сондай-ақ бұл мектептердің орыстандыру мін-

детін қойғандығы да белгілі. Самодержавиенің бұратана халықтарға қатысты ағартушылық әрекетінен миссионерлік-христиандандыру үрдістерін де аңғаруға болады.

Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарында қазақ даласына енгізілген жаңашылдықтар жаңа мектепті құрастыру ісіне, халық ағартуға, тәрбиелеуді дамытуға, педагогикалық және психологиялық ойдың енгізілуіне жағымды әсерін тигізді.

1920 жылдың қазанында А. Байтұрсынов басқарған Қазақ АССР Ағартушылық Халық Комиссариаты құрылды. 1921 жылдың ақпанында ағарту саласы қызметкерлерінің Бүкілқазақстандық конференциясы болып өтті. Онда біртұтас типтегі мектеп құрылысының (кәсіптік-техникалық, саяси-тәрбиелік мәселелер, балаларды қорғау, сондай-ақ оқыту мен тәрбиелеуге қатысты өзге де мәселелер) қарастырылды.

1920-1921 жылдары бұрын жұмыс істеген мектептер қайта қалыптастырылып қана қоймай, жаңалары да ашыла бастады. Білім берудің екінші сатысы – орта мектептердің саны арта бастады.

Мектеп құрылысы барысында әртүрлі саяси бағдардағы қоғам қайраткерлерінің топтары қатысты: төңкеріске дейінгі халық мұғалімдері, төңкеріске дейін алашордашылар қозғалысына белсене қатысқан зиялы қауым өкілдері (А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Х. Досмұхамедов, Ж. Аймауытов, С. Асфендияров, ерлі-зайыпты Құлжановтар), большевиктік мемлекет қайраткерлері (С. Мендешев, М. Жолдыбаев, С. Сейфуллин, С. Сәдуақасов, О. Жандосов және өзгелері). Бұл қазақ мектебінің даму жолдары туралы өткір пікірталастар тудырғанымен, оқу орындарының оқу-тәрбие жұмыстарының мазмұны мен формаларындағы тарихи-мәдени ұлттық дәстүрлердің бекітілуіне өзінің оңтайлы ықпалын тигізді.

1922-1923 жылдары Академиялық орталық ұлттық мектептерді оқулықтармен және бағдарламалармен қамтамасыз ету бағытында қомақты еңбектер атқарды. Орталық физика, алгебра, грамматика, педагогика, мектеп гигиенасы және өзге де пәндер бойынша оқу құралдарын шығару жұмысына қазақтың зиялы қауым өкілдерін тарта білді. Қазақ тілінде оқулықтар құрастыруда А. Байтұрсынов, М. Дулатов, М. Әуезов және басқа да авторлар жұмыс істеді. Олар оқыту мен тәрбие процесін ұлттық мазмұнмен байытуға, тарихи-мәдени және өлкетанушылық білімдерді кеңейтуге ұмтылды. Әсіресе Ахмет Байтұрсыновтың ұлттық фольклор мен авторлық әдебиеттің үлгілерін барынша кең пайдаланған «Әдебиет танытқыш» оқулығын ерекше атап өтуге болады. Тоталитарлық тәртіптің дәуірлеп тұрған кезінде қазақтың ұлы ойшылының атына қара күйе жағылып, оның еңбектеріне тыйым салынған тұста жоғалып кеткен бұл оқу құралын халқына қайтарып, қалың оқырманға ұсынған Әди Шәріпов болатын. Аталмыш еңбекті бүгінгі бастауыш сыныптарда қолданылып жүрген оқу құралдарынан әлдеқайда артықшылықтары болса да, ол әлі күнге дейін қолданысқа түспей, осы мұра кәдеге асырылмай келеді.

1927 жылдан бастап білім беруді орталықтандыру мен еңбек мектептерін қалыптастыруға деген бағыт ұсталынды. Оқу процесін ұйымдастыруда ақтаңдақтар өте көп болды, өйткені жаңа типті мектептер үшін ұлттық кадрлар жетіспеді, қазақ тіліндегі оқулықтар мен бағдарламалар аз болды, ғимараттар жетіспей, балалар жартылай жалаңаш болды. Қазақ мектептері үшін оқытушылар дайындау уақыттың ең бір өзекті мәселелерінің біріне айналды. 1930-жылдардың басында жалпы тиражы жарты миллионнан асатын 30-ға жуық оқулықтар басылды. 1925 жылы мұғалімдер үшін ғылыми-әдістемелік журналдар шыға бастады, олардың бірі «Жаңа мектеп» журналы қазір «Қазақстан мектебі» (Школа Казахстана) деп аталады. Олардың беттерінде оқыту және тәрбиелеу процестеріне қомақты көмек көрсеткен жетекші оқытушылар мен қазақ ғалымдарының әдістемелік мақалалары жарияланып тұрды.

Дегенмен, мектептік білім беру жүйесінде орталықтық болсын, жергілікті болсын партиялық-мемлекеттік құрылымдардың идеологиялық-саяси ықпалы ерекше күшін сақтап қалды. Олар білім мен тәрбиеде ұлттық компоненттің қажеттілігін мойындағанымен, алашордашылдардың мектепке ықпал етуіне күрт қарсы болды. Сондай-ақ аз ғана уақыттың ішінде әріптің бір емес үш мәрте ауысуы да, яғни бастапқы арабша төте жазудан латын әрпіне, онан кейін кириллицаға көшу де отаршыл биліктің мәңгүрттендіру саясатынан хабар беріп, Қазақстандағы білім беру жүйесін дамытуға кері әсерін тигізді.

Осылайша, 1920-1930-жылдары Қазақстанда халық ағартудың мынадай жүйесі қалыптасты: 1) мектепке дейінгі мекемелер – бала бақшалар, алаңқайлар; 2) бірінші сатылы мектептер – бастауыш, мектеп-коммуналар, ФЗУ және өзгелері; 3) жетіжылдық мектептер; 4) екінші сатыдағы мектептер – жалпы, орта, мектеп-коммуналар, ШКМ және өзгелері; 5) 3-4 жыл оқытылатын техникумдар; 6) жоғары оқу орындары. Көшпелі мал шаруашылығымен айналысатын ауылдарда көбіне екіжылдық-мектептер (1-сатылық мектептердің 1-2 сыныптары) мен 1-сатының мектептері (интер-

натымен қоса) қызмет етті. Мектептердің мұндай жүйесі қазақтардың ауыл тұрғындарын да, қала тұрғындарын да оқумен қамтуға мүмкіндік берді.

Екінші дүниежүзілік соғыс басталғанға дейін, жалпы аталмыш ғасырдың бірінші жартысында Қазақстандағы ағарту жүйесінің құрылымы мен мазмұны, тарихи-мәдени алғышарттары мен ерекшеліктері, қысқаша айтқанда, осындай болды.

Әлеуметтану үшін құндылықтар әлеуметтік өзара әрекеттерді реттеудегі адамның рөлін анықтау тұрғысынан қызықтырады. Құндылықтық бағдарлар, әлеуметтік қондырғылар мен нормалар, жүріс-тұрыс принциптері сенім мен көзқарасты қалыптастырады. Олардың бірі адам әрекетіндегі стратегиялық бағдар рөлін атқарса, екіншілері нормативтік бағыттар болып табылады, ал үшіншілері адамның қылығындағы детерминанттар болып саналады.

Жан-жақты жоғары дамыған тұлғаны қалыптастыруды көздейтін білім берудің гуманистік мақсаты осы ағартушылық саласының мазмұнын қайта қарауды керек ететін тәрізді. Ол өз бойына тек соңғы ғылыми-техникалық ақпаратты ғана емес, сонымен қатар, гуманитарлық-тұлғалық қырынан дамытын білімдер мен дағдыларды, шығармашылық әрекеттің тәжірибесін және тұлғаның әлем мен адамға деген эмоционалдық-құндылықтық қатынасын, сондай-ақ алуан түрлі өмірлік ахуалдарда жүріс-тұрыстарды анықтайтын адамгершілік-эстетикалық сезімдердің жүйесін енгізеді.

Қорытындылай айтқанда еліміздің білім жүйесі қазақстандық экономиканың талаптарына жауап беру барысында Еуропа елдеріндегі білімдегі жаңа технологияларды, дәстүрлерді, жасампаз үлгілерді ескере отырып қазақ елі үшін жас ұрпақ тәрбиелеу үрдістерінде, ұлттық дәстүрлерді еске ала отырып одан әрі қарай даму үстінде. Осы ойдың ең жарқын дәлелі ретінде біз барлық қазақстандық білім жүйесінде үш тілділікті (қазақ, орыс, ағылшын) жүзеге асыру үрдістерін айтар едік.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Абдақимов А. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). – Алматы: РИК, 1994. – 235 с.
- [2] Дубинин Н.П. Что такое человек. – М., 1983. – 255 с.
- [3] Храпченко Г.М. Проблемы содержания и методы обучения в школах Казахстана. – Алма-Ата: Мектеп, 1983. – 135 с.
- [4] Толстой Л.Н. О воспитании // Педагогические сочинения. – М., 1953. – 400 с.
- [5] Вульф В.Б., Иванов В.Д. Основы педагогики в лекциях, ситуациях, первоисточниках. – М., 1997. – 317 с.

REFERENCES

- [1] Abdakimov A. History of Kazakhstan (since the most ancient times up to now). Almaty: RIK. 235 p. (in Russ.).
- [2] Dubinin N.P. What is the person. M., 1983. 255 p. (in Russ.).
- [3] Храпченко Г.М. Problems of contents and methods of training at schools of Kazakhstan. Alma-Ata: Mektep, 1983. 135 p. (in Russ.).
- [4] Tolstoy L.N. About education // Pedagogical compositions. M., 1953. 400 p. (in Russ.).
- [5] Vulfov B. Z., Ivanov V.D. Fundamentals of pedagogics in lectures, situations, primary sources. M., 1997. 317 p. (in Russ.).

К ВОПРОСУ О ПРЕЕМСТВЕННОСТИ ЕВРОПЕЙСКОГО И КАЗАХСТАНСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

З. К. Аюпова¹, Д. У. Кусаннов²

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан,

²Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: ценности образования, культура и образование, духовный кризис, духовные поиски, стратегия образования, воспитание патриотизма, кадровое обеспечение экономики, традиционное образование, личностная детерминация, экзистенциальная дилемма.

Аннотация. Понятие ценности, цели, идеалов. Специфика духовных ценностей. Ценности культуры и образования. Идеализм, реализм (материализм), прагматизм, экзистенциализм, гуманистическая (недирективная) парадигма как основные образовательные стратегии. Человек как цель образования. Духовность как гуманистический идеал образования XXI века. Потребности, интересы, ценности и формы их реализации. Ценность, ценностная ориентация, оценка, ценностное отношение. Социальная и личностная детерминация ценностных ориентацией. Духовный поиск и духовный кризис болезни духа: неврозы, алкоголизм, наркомания и образование. Образование и самообразование. Образование и экзистенциальная дилемма. Путь индивидуации: от самоутверждения к самореализации и постижению смысла. Традиционная школьная оценка и современное образование. Образование и церковь. Образование и гендер. Результатом образования является всестороннее развитие личности, т.е. формирование человека, имеющего широкие фундаментальные знания, устойчивые навыки и умения, сочетающего в своей деятельности физический и умственный труд, производящего материальные и духовные блага для общества; человека, гармонически развитого в физическом и духовном отношениях, активного общественного деятеля и гражданина РК, обладающего высокими нравственными идеалами, развитым эстетическим вкусом, разносторонними материальными и духовными потребностями, настоящего патриота своей страны.

Поступила 17.03.2016 г.